

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Պարոնական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

(Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը արարական
պարմագիտության բնական լույսի ներքո, Երևան, 2004, 205 էջ)

Հայոց ցեղասպանության պատմությանը մվիրված պատմագիտական հարուստ գրականության մեջ, որքան էլ տարօրինակ է, բացակայում են պատմագիտական բնույթի համակողմանի ուսումնասիրությունները: Առ այսօր մենք փաստորեն չունենք ցեղասպանության պատմության հետազոտության ասպարեզում մեծ ավանդ ներդրած ֆրանսիական, անգլիական, գերմանական, ամերիկյան պատմագիտական մտքի զարգացմանը մվիրված ուսումնասիրություններ¹: Բացառության կարգով հիշատակենք պատմական գիտությունների դոկտոր Մ. Կարապետյանի մեմագրությունները, որոնք մվիրված են Հայոց ցեղասպանության՝ հայրենական պատմագրության զարգացման փուլերին²:

Ինչ վերաբերում է արարական պատմագիտությանը, ապա վերջինիս՝ Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեցած ըմբռնմանը մենք ծանոթացել ենք գլխավորապես շնորհիվ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի աշխատությունների: Արարական երկրների մոր շրջանի պատմության անվանի հետազոտող Ն. Հովհաննիսյանը շուրջ չորս տասնամյակ չի զլացել պարբերաբար քննական վերլուծության ենթարկելու արաբ պատմաբանների՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությանը մվիրված ուսումնասիրությունները: Այսօր արդեն

¹ Հայոց ցեղասպանության պարմության խնդիրներին առնչվող որոշ հարցեր բննարկվել են Մ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի իրականացրած կոլեկտիվ մնագրություններից մեկում: Տե՛ս Новая история Армениии в трудах современных зарубежных авторов, Ереван, 1993.

² Մ. Կարապետյան, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պարմագրության մեջ, Երևան, 1999: Նույնի՝ Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հիմնահարցերը հեպտորիդային հայ պարմագրության մեջ, Երևան, 2005:

տասնամյակների իր մտորումները նա ի մի է բերել մի ամփոփ, սեղմ, սակայն արժեքավոր մեծագրության մեջ, որը լույս է ընծայվել Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման Պետական հանձնաժողովի որոշմամբ և մեծապես լրացնում է ցեղասպանության պատմագրության մեջ առկա «սպիտակ բծերից» մեկը:

Հայոց ցեղասպանության պատմության գիտական ուսումնասիրությանն, անտարակույս, մեծապես նպաստել են նաև արաբ պատմաբանները, որոնց աշխատությունները, ի տարբերություն եվրոպացի ուսումնասիրողների գրչին պատկանող պատկառելի գիտական ժառանգության, հայրենական պատմաբանների գերակշռող մասի համար՝ արաբերեն լեզվի չիմացության պատճառով, մնացել են անհասանելի: Ըստ այդմ, Ն. Հովհաննիսյանի՝ գիտական անժխտելի արժանիքներ ունեցող մեծագրությունը, որին կանոնադրամանք ստորև, ձեռք է բերում նաև ճանաչողական մեծ նշանակություն, առավել ևս, եթե նկատի ունենանք, որ հեղինակը վերլուծում է արաբական աշխարհում ընդգրկված տարբեր երկրների (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք) պատմաբանների ուսումնասիրությունները:

Ն. Հովհաննիսյանը Հայոց ցեղասպանության հանդեպ արաբական պատմագիտության դրսևորած մեծ հետաքրքրությունը համարում է օրինաչափ և բացատրում է դրա պատմական ու քաղաքական շարժառիթները, այն, մասնավորապես, հիմնավորում հայ և արաբ ժողովուրդների միջև ձևավորված տարաբնույթ շփումներով, ինչպես նաև քաղաքական ճակատագրերի մեծությամբ, քանզի երկու ժողովուրդները դարեր շարունակ հեծել են օսմանյան լծի ներքո: Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության հարցում ժամանակակից արաբ պատմաբանների հետաքրքրությունը նա պատճառաբանում է իրենց ազգային պատմությանն առնչվող հարցերի ուսումնասիրությունը «համաօսմանյան համատեքստում» դիտարկելու ցանկությամբ: Ըստ նրա՝ «ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ, առաջին հերթին Հայկական հարցում օսմանյան կառավարության քաղաքականության ուսումնասիրությունը կօգնի նրանց՝ արաբական, սեփական պատմության ավելի խոր և բազմակողմանի հետազոտությանը» (էջ 24):

Ըստ էության, Ն. Հովհաննիսյանը տարակույս չունի, որ Հայոց ցեղասպանությունն արժեքորելու ասպարեզում արաբ պատմաբանները որդեգրել են միասնական դիրքորոշում, իսկ նշմարելի զանազանությունները վերաբերում են սոսկ իրադարձության պատմությանը հատկացված տեղին, ծավալին և հարակից այլ հարցերի: Ըստ այդմ, նա նախընտրում է, մեր համոզմամբ, հարցերի քննության պատմագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների իրականացման լավագույն՝ թեմատիկ սկզբունքը: Նախ՝ նա արաբ պատմաբանների ուսումնասիրությունները դասակարգում է երեք խմբում և տալիս դրանց համառոտ, սակայն սպառիչ գնահատականները. աշխատություններ, որոնք նվիրված են՝ 1/ Հայոց ցեղասպանությանը, 2/ հայ ժողովրդի պատմությանը, 3/ արաբական երկրների պատմությանը՝ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հարցերի ընդգրկմամբ:

Ծանրության կենտրոնը տեղափոխելով առաջին խմբին պատկանող աշխատանքների քննական վերլուծության հարթություն, Ն. Հովհաննիսյանն առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացրել հայտնի ցեղասպանագետ Մուսա Պրենսի ուսումնասիրությունները, որին պարտական ենք Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ «արմենոցիդ»՝ «հայասպանություն» տերմինը 1967 թ. շրջանառության մեջ դնելու համար: Այս նորամու-

ծուխում, ի դեպ, նա համարում է արաբ պատմաբանի «ամենակարևոր ներդրումը Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում» (էջ 33) և հիմնավորապես բացառապես հայտնում այդ բնորոշման էությունը, համաձայն որի Մուսա Պրենսը, չբավարարվելով լոկ հայտնում այդ բնորոշման էությունը, համաձայն որի Մուսա Պրենսը, չբավարարվելով լոկ «արմենցի» տերմինի առաջադրմամբ, խորամուխ է եղել դրա բովանդակության վերահամարման մեջ և ընդհանուր հայտարարում այն դիտել է իբրև «XX դարի մարդկության ամենապատմական մեջ կատարված բոլոր գեոգրիկների հետ համեմատած, ամենամեծ, ամենաթանկ, ամենաանողկալի, այսինքն՝ ամենագեոգրիկային գեոգրիկ» (էջ 161): Բացի դրանից, Ն. Հովհաննիսյանն այս առիթով մանրամասնում է Մուսա Պրենսի մոտեցման առանձնահատկություններից մեկը ևս. թե՛ Հայոց ցեղասպանության և թե՛ հրեաների Հոլոքոստի ընթացքում՝ համապատասխանաբար՝ թուրքերի և մացիստների գործադրած սոսկալի վայրագությունը արաբ պատմաբանը մեկնաբանում է հոգեբանական և պաթոլոգիական գործոններով (էջ 161)³:

Ն. Հովհաննիսյանը հանգամանորեն վերլուծում է նաև հայ ժողովրդի պատմությանը միջնորդած արաբ պատմաբանների և իրավաբանների աշխատությունները, որոնցում այս կամ այն չափով արծարծվել են եղեռնի պատմությանն աղերսվող խնդիրները, և հավաստում է, որ դրանցում արտահայտված տեսակետները «զգալի ներդրում են հանդիսանում Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառում» (էջ 44): Հեղինակն ընդգծում է մի էական հանգամանք, այն է՝ որոշ արաբ հեղինակներ, օրինակ՝ Մրվան ալ-Մուդավարը, Ֆուադ Հասան Հաֆիզը, Մուսա Պրենսը, Նաիմ ալ-Յաֆին, ժամանակագրական առումով Հայոց ցեղասպանությունը չեն պարփակում 1915 թ. տեղի ունեցած դեպքերով, այլ կատարվածի եզրերը տարածում են նաև Աբդուլ Համիդի օրոք տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածների վրա, թեև նման մեկնաբանությունը նա չի դիտում իբրև առավելություն այս հեղինակների գիտական դիրքորոշման համար, քանզի այն անհարիր է այս հարցում իր որդեգրած սկզբունքին: Ուստի՝ նպատակահարմար ենք գտնում կանգ առնել այս խնդրի վրա:

Մենք միանգամայն օրինաչափ ենք համարում Ն. Հովհաննիսյանի՝ 1915 թ. իրադարձություններին տված «Մեծ եղեռն» բնորոշումը (էջ 18), սակայն կարծում ենք, որ վիճահարույց է, այդուհանդերձ, Հայոց ցեղասպանության գործընթացը 1915 թ. շրջանակներում տեղադրելու տեսակետը (էջ 16, 17 և այլն), որի վրա խարսխված է մեծագրության շարադրանքը: Ըստ Ն. Հովհաննիսյանի, օրինակ, «Աբդուլ Համիդ II-ը սանձազերծեց հայկական կոտորածները Կոստանդնուպոլսում, Սասունում և Արևմտյան Հայաստանի այլ վայրերում» (էջ 28), իսկ «1915 թ. սկսվեց Հայոց ցեղասպանությունը» (էջ 121): Մեր համոզմամբ, սակայն, Հայոց ցեղասպանությունը հարկ է դիտել իբրև փուլային՝ անհամաչափ զարգացում ունեցած միասնական գործընթաց, որը՝ կյանքի է կոչվել Աբդուլ Համիդի մտահղացմամբ (միայն 1894-1896 թթ. պետական քաղաքականության մակարդակով և էթնիկական ծագման պատճառով ոչնչացվել է շուրջ 300000 հայ), հարատևել է շուրջ երեք տասնամյակ (1894-1922) և իրականացվել օսմանյան երեք վարչակարգերի կողմից: Անշուշտ, հայ

³ Նենք, ի դեպ, որ Հայոց ցեղասպանության պարագայում պաթոլոգիական գործոնին մեծ վրդ 1, հստակապես նաև Ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Իվ Տյունը: Տե՛ս Yves Ternon, Mardin 1915. Anatomie pathologique d'une destruction, Paris, 2002.

ժողովրդի բնաջնջման գործընթացը զագաթնակետին է հասել 1915 թ.:

Երրորդ խմբում ընդգրկված՝ արաբ հեղինակների աշխատությունների առանձնահատկությունը Ն. Հովհաննիսյանը համարում է վերլուծված հարցերի սերտ առնչությունն արաբական պատմության հիմնախնդիրների հետ: Ի վերջո, նրա կարծիքով, հարկ է արաբական պատմական գրականությունն «ընկալել որպես մեկ ամբողջություն» (էջ 47), որը միակ հնարավոր միջոցն է ամբողջական պատկերացում կազմելու համար՝ խնդրո առարկա ասպարեզում արաբական պատմագիտության ներդրած ավանդի մասին: Ըստ այդմ, ընդհանրացնելով իր խորհրդածությունները, հեղինակն առանձնացնում է արաբական պատմագիտությանը բնորոշ յուրահատկությունները, որոնք այն էականորեն զանազանում են ցեղասպանության եվրոպական պատմագրությունից, դրանցից արժեվորելով երկուսը: Նախ՝ արաբ պատմաբաններն Օսմանյան կայսրության պատմությանն առնչվող իրադարձությունները չեն քննարկում սուկ որպես «դիտորդ», քանզի արաբական երկրները չորս հարյուրամյակ շարունակ (1516-1918 թթ.) ընդգրկված են եղել կայսրության կազմում և, բնականաբար, օսմանյան վարչակարգի լծի ներքո հեծող ժողովուրդներին բաժին հասած փորձությունների իմաստն ըմբռնում են շատ ավելի լավ, քան արևմտյան ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Մյուս կողմից՝ արաբ ուսումնասիրողների պարագայում ի չիք է դառնում թուրք պատմաբանների կողմից արևմտյան պատմաբանների հասցեին բարդվող ստահող հերյուրանքների հավանականությունը, համաձայն որոնց՝ «քրիստոնյա պատմաբանները պաշտպանում են քրիստոնյա հայերին» (էջ 50): Ընդհանուր հայտարարում, հետևում է Ն. Հովհաննիսյանի հետևյալ եզրահանգումը. «Արաբական պատմագիտությունը նպաստում է, որ Հայոց ցեղասպանության հարցը չտեղափոխվի կրոնական ոլորտ, այլ մնա քաղաքական դաշտում» (էջ 52):

Ն. Հովհաննիսյանն իրավամբ սահմանազատում է և մանրագնին վերլուծության ենթարկում արաբ հեղինակների քննարկած՝ Հայոց ցեղասպանության մախադրյալներն ու պատճառները: Նա բարձր է գնահատում Օսմանյան կայսրության «իրական և հավաստի պատկերը» վերհանելու ասպարեզում արաբ պատմաբանների դրսևորած համակողմանի մոտեցումը՝ քրիստոնյա և մահմեդական զանազան ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի կացությանը վերաբերող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության հիման վրա: Ի շարս արաբ պատմաբանների բացահայտած ցեղասպանության մախադրյալների, հեղինակն առանձնացնում է Օսմանյան կայսրության ռասայական էությունը, թուրքերի «բարձր», իսկ մյուս ժողովուրդների «ցածր» ազգ լինելու տեսությունը, կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ գործադրվող զանգվածային բռնություններն ու կոտորածները, մասնավորապես՝ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին: Նման ընդգրկումն մոտեցման շնորհիվ է, որ, ըստ Ն. Հովհաննիսյանի, «օսմանյան սուլթանների քաղաքականությունն ազգային հարցում դառնում է ավելի հասկանալի ու ցցուն» (էջ 62):

Վերլուծելով արաբ պատմաբանների հիմնադրույթները, Ն. Հովհաննիսյանը հանգում է միակ հնարավոր հետևությանը. «Դա մի կայսրություն էր, որը... մեզ է ներկայանում թուրքերի՝ որպես տիրապետող և «բարձր» կարգի ժողովրդի և մնացյալ ոչ թուրք ժողովուրդների՝ ենթակա ռայաների պետության դասական օրինակ..., որտեղ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի, կոտորածների ու ջարդերի քաղաքականությունը

ծակցությունը, սակայն, «քուրդ ցեղապետների և օսմանյան սուլթանի մեղքով, չդարձավ մշտական գործոն և չվերածվեց մշակված ու գիտակցված քաղաքականության» (էջ 103):

Առավել հետաքրքիր են Ն. Հովհաննիսյանի դիտարկումները՝ կապված արևմտահայության պահանջների և բարեփոխումների խնդիրների հետ, որոնք համակողմանիորեն արծարծել են արաբ պատմաբանները: Ըստ հեղինակի, վերջիններս խիստ քննադատության են ենթարկել Բեռլինի վեհաժողովի որոշումները և եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում: Նա հանգամանալից վերլուծում է թե՛ Օսմանյան կայսրության ապակենտրոնացման (լամարքազիայի) և թե՛ Հայկական հարցի լուծման լիբանանյան մոդելները: Եթե առաջին տարբերակը նախատեսում էր Օսմանյան կայսրության շրջանակներում կոնֆեդերացիայի ստեղծում, ապա երկրորդը՝ արևմտահայության պարագայում, իր արտացոլումը գտավ, փաստորեն, 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագրում, ըստ որի Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու գոտու՝ եվրոպացի տեսուչների ղեկավարությամբ, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման հետևանքով մնաց անիրագործելի: Արաբ հեղինակների կողմից այս մոդելների շուրջ հայտնած կարծիքները, հիրավի, ձեռք են բերում մեծ կարևորություն, քանզի հայերի՝ կայսրությունից անջատվելու ցանկությունը բազմիցս շահարկել են թուրք պատմաբանները: Արաբ պատմաբանների աշխատությունների մանրագրին վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռել Ն. Հովհաննիսյանին հանգելու խիստ իրատեսական հետևության. «Արաբական պատմագիտությունը գալիս է հավաստելու այն ճշմարտությունը, որ արևմտահայությունը ձգտել է իր հարցը լուծել Օսմանյան կայսրության շրջանակներում և երբեք չի դրել Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու հարց» (էջ 131):

Ն. Հովհաննիսյանն ուշադրությունը բևեռել է Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող՝ արաբ պատմաբանների աշխատություններում քննարկված ևս մեկ կարևոր հարցի՝ հայերի կարծեցյալ դավաճանության վրա: Մանրամասնորեն վերլուծելով նրանց կողմից բերված հավաստի տվյալները՝ համաձայն որոնց հայերին դավաճանության մեջ մեղադրելն անհեթեթություն է, առավել ևս նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, հեղինակը եզրակացնում է. «Արաբական պատմագիտության մեջ միանգամայն ճիշտ են լուսաբանված իրադարձությունները և տրված են միանգամայն համոզիչ ու արդարացի գնահատականներ՝ առ այն, որ հայերի կողմից ոչ մի դավաճանություն տեղի չի ունեցել» (էջ 138): Ըստ նրա վերլուծության՝ արաբ պատմաբանները նույնքան հիմնավորապես հերքում են նաև 1915 թ. վաճառականության ինքնապաշտպանության կապակցությամբ հայերի հասցեին տեղացող՝ երիտթուրքերի մեղադրանքներն ապստամբության և դավաճանության վերաբերյալ: Ուստի՝ Հայոց ցեղասպանության արաբական պատմագիտության մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն, ինչպես ապացուցում է Ն. Հովհաննիսյանը, արմենոցիդը մեկնաբանվում է իբրև «խնամքով ծրագրված քաղաքականություն» (էջ 150):

Ընդհանուր առմամբ, հեղինակը համոզվումք է հայտնում, որ «արաբական պատմագիտության մեջ Հայոց ցեղասպանությունը՝ արմենոցիդը, ընկալվում է որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, որը եթե հայերի համար ողբերգություն էր, ապա համայն մարդկության համար ոճրագործություն, որը պետք է համարվի հանցանք՝ ուղղված ընդհան-

րապետ մարդկության դեմ» (էջ 178):

Անդրադատմանը մասն է. Հովհաննիսյանի առաջադրած, մեր կարծիքով, ոչ այնքան հանդիշ մի դրույթի: Թերևս հեղինակի՝ Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրական եզրերը սահմանող՝ ընդհանուր հայեցակարգով է բացատրվում նրա՝ ցեղասպանության առանցքային խնդիրներից մեկին առնչվող մեկնաբանությունը, ըստ որի Աբդուլ Համիդ II-ի «անավարտ գործի շարունակողները»՝ երիտթուրքերը, «հայերին ֆիզիկապես վերացնելու քաղաքականությունը բարձրացրեցին պետական քաղաքականության մակարդակի» (էջ 19): Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Աբդուլ Համիդի մախաձեռնությամբ հրահրված Հայոց ցեղասպանությունն ի սկզբանե իրականացվել է պետական քաղաքականության մակարդակով, հանգամանք, որն աներկբայելիորեն հավաստում են զանազան եվրոպական սկզբնաղբյուրներ, մասնավորապես, Ֆրանսիայի Արտաքին գործառնազան եվրոպական սկզբնաղբյուրներ, մասնավորապես, Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի մախարարության արխիվի վավերագրերն ամփոփող ժողովածուն՝ «Դեղին գիրքը»⁵:

Եզրափակելուց առաջ հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Ն. Հովհաննիսյանի մեծագրությունը միանգամայն մոր և արժեքավոր խոսք է Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, որը հագեցված է թե՛ արաբական պատմագիտությունը և թե՛ եղեռնի պատմության մի շարք առանցքային հարցերին (պատճառներին, առանձնահատկություններին և այլն)՝ հեղինակի տված ծանրակշիռ գնահատականներով ու մեկնաբանություններով, որն, անտարակույս, մեծ հետաքրքրությամբ կընդունեն ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրողները:

⁵ Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897, Paris, 1897. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. (Supplément). 1895-1896, Paris, 1897. Այդ մասին տե՛ս Վ. Պողոսյան, Ֆրանսիական փուլային սկզբնաղբյուրները 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների մասին // Հայոց ցեղասպանության պատմության և պարմագրության հարցեր, 2004, թիվ 9, էջ 101-111: